

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי התרבות העברית

יובליו של סמבטיון

סיפורי נהר השבת ונהר השבטים כמקורותיו של הנהר האגדי

שם הקורס: בין יוספוס לחז"ל

מנחה: פרופ' ורד נעם

מגיש: זורח אנפולסקי

תוכן עניינים

2.....	תוכן עניינים
3.....	פתיחה
4.....	מבוא
6.....	נהר השבת
6.....	יוסף בן מתתיהו
9.....	פליניוס האב
10.....	חז"ל
11.....	נהר השבת - סיכום וניתוח
14.....	נהר השבטים
14.....	חזון עזרא
16.....	יוסף בן מתתיהו
17.....	חז"ל
20.....	נהר השבטים – סיכום וניתוח
21.....	יובליו של סמבטיון – סיכום וניתוח
23.....	סיום
24.....	ביבליוגרפיה

הסיפור על נהר הסמבטיון ימיו כימי הגלות האחרונה, לאורך הדורות סופרו גרסאות שונות שלו. הצד השווה שבהן הוא שחלקים אבודים מהעם היהודי נמצאים מאחוריו ושהנהר שומר את השבת על ידי התנהלות שקטה יותר ביום זה. אם נסתכל באופן מטאפורי על סיפור הסמבטיון עצמו כעל נהר, הרי שהוא מתחיל את זרימתו היכנשהו במאות הראשונות לספירה, עם אזכוריו החז"ליים, החל במדרשים המוקדמים וכלה בתלמוד הבבלי, מתרחב החל מהמאה ה-9 הודות לדיווחיו של הנוסע אלדד הדני, ומשם ואילך נשפכים אליו יותר ויותר סיפורים שונים שהופכים אותו לנהר המוכר והאיתן שממשיך את זרימתו עד ימינו אנו.

לא מעט מחקר הוקדש לאלדד הדני, למקורותיו ולהשלכות סיפוריו, לתולדות החיפושים אחר הנהר. לעומת זאת, התקופה המוקדמת יותר זכתה לתשומת לב פחותה. כוונתי לקטע על ציר הזמן שבין המאות 6-1 לספירה, החל ביובלים שנשפכים אל הסמבטיון ועדיין אינם נושאים את שמו, אך ביחד יוצרים את הנהר, עד לסוף המקטע הראשון של זרימתו, דהיינו לאזכורים שלו במקורות שגרענים הקשה התגבש לפני אלדד ומקורותיו. כדברי דניאל שטיין-קוקין:

"scholarship typically regards these authors as little more than ritual stops on the pilgrimage route to the later, more extensive accounts"¹

אם לא להזכיר את מאמרו של קוקין שנכתב זה עתה, הרושם הוא שהמחקר בתחום זה הסתיים לפני כמאה שנה. אך ההתבוננות במקורות הסיפור תעזור להבין כיצד הוא לבש לראשונה את צורתו הבסיסית המוכרת לנו. כך למשל, אחריה יתברר שהמקורות החיצוניים הידועים לנו, הנושאים את סממניו של סיפור הסמבטיון והמוקדמים לו, מתחלקים לשתי קבוצות שכל אחת מספרת סיפור שונה: האחת על נהר השבת בשבת, והשנייה על נהר אחר לגמרי שמאחוריו נמצאים עשרת שבטי ישראל האבודים. כדאי לומר דבר זה פעם נוספת, כמאה חמישים שנה אחרי ששמואל יוסף פיין הביע זאת לראשונה², אף אם נעשה זאת אולי מנקודת מבט של עיון בתולדות סיפורים ולא בתולדות מחשבה גיאוגרפית. כאמור, הדבר פשוט לחוקרים רבים, חידוש אין כאן, אך לדעתי יש טעם לשוב ולהדגיש זאת, אם באנציקלופדיה העברית, בערך האנונימי 'סמבטיון' אפשר למצוא את המילים הבאות: "לפי פליניוס (Hist. Nat. 31:18) לא יכלו עשרת השבטים לחזור למולדתם משום שלא יכלו לעבור את הנהר בחול, אלא בשבת, כאשר הדבר אסור ע"פ ההלכה". מלבד זאת, ננסה ללבן נושאים הקשורים לסיפורים שמהווים את יובליו של הנהר ואת המקטע הראשון של זרימתו: נשאל מהם מקורות סיפור נהר השבת והאם יש ביניהם תלות. בייחוד, האם יש תלות של חז"ל בדיווחו של יוסף בן מתתיהו; מה היו הסיבות לכך שנהר השבטים, שזוהה בתקופה המוקדמת כנהר פרת, הפך מאוחר יותר לנהר הסמבטיון; כיצד קרה שנהר השבטים זכה אצל חז"ל לשם 'סמבטיון', שמו של נהר השבת?

העבודה תדון בנהר השבת ובנהר השבטים בנפרד, כשהיא מציגה את הטקסטים תחילה, ואחר כך עוסקת בסיכום וניתוח. לבסוף ייבחנו נושאים הנוגעים לשילוב שני הסיפורים יחד.

¹ דניאל שטיין-קוקין, Toward the Source of the Sambatyon, 4.

² שמואל יוסף פיין, אמרי בינה 133-137, בתגובה לקושיותיו של יצחק שמואל רג'יו (סמבטיון, 49-55) על הסיפור כמות שהוא.

אף שאנו מתמקדים במקורותיו של נהר הסמבטיון המטאפורי ובמקטע הראשון של זרימתו, מן הראוי יהיה לסקור בקצרה את ערוץ הנהר כולו, כלומר לתת ציוני דרך בגיבוש הסיפור על נהר זה על ציר הזמן עד ימינו.

עקבותיו הראשונים של סמבטיון נמצאים במקורות מהמאה הראשונה לספירה. חלקם עוסקים בנהר שמשנה את אופן זרימתו בשבת וחלקם בנהר פרת שמעבר לו יושבים בני עשרת השבטים האבודים.³ לסיפורים שבמקורות אלה אני קורא יובליו של סמבטיון.

למדרשי חז"ל שמתגבשים במאות השנים הבאות, עד המאה השישית בה מתחילים להופיע סיפורים נוספים, אני קורא המקטע הראשון של ערוץ הנהר.

במאה ה-7, כנראה תוך זיקה להופעת האסלאם, מתפתחות מגמות חדשות, כגון זו הממקמת מאחורי הסמבטיון אוכלוסיה של צדיקים – לויים בני משה שנלקחו לשם מנהרות בבל.⁴ התפתחות שהתרחשה כנראה כהשפעה חוזרת של עיבוד מסורות יהודיות על ידי מוסלמים. רבים מהכותבים המוסלמים מיקמו את היהודים הצדיקים מאחורי נהר של חול ("ואדי אלרמלי"). ניכרת גם ההשפעה של רומנסות אלכסנדר, הסיפורים האגדיים על מסעותיו שהיו נפוצים באותה תקופה.⁵

במאה ה-9 הופיע הנוסע המסתורי שייחס עצמו לשבט דן ונקרא משום כך אלדד הדני, מסיפוריו אפשר היה להבין שהשבטים נמצאים בכמה וכמה מקומות, בפרט לויים בני משה – מעבר לסמבטיון. סיפורי אלדד נשמרו בכמה גרסאות, ומכולן נראה שהוא נהר של חול בלבד ושובת בשבת, אך בשבת ממוקם שם בדרך כלל מפריע נוסף: אש או ענן. אלדד מתאר את חיי החברה האידיאליים של היושבים מעבר לסמבטיון.⁶ אולי החידוש המשמעותי ביותר בסיפורי אלדד היה זה שהסמבטיון מופיע בהם כמקום בעל נוכחות היסטורית-גיאוגרפית, מקום שאפשר להגיע אליו במציאות.⁷ אחד מהסיפורים כולל תשובה של מר צמח גאון, שיחסה האוהד לאלדד בלי ספק נתן לו גושפנקא של אמינות.

סיפורי אלדד קיבלו תפוצה רחבה בעולם היהודי, למשל במדרש בראשית רבתי⁸ שנערך על ידי רבי משה הדרשן במאה ה-11 יש קטע שנראה כציטוט מילולי מאחת הגרסאות של סיפוריו.⁹ הדים להם אפשר למצוא אצל השומרונים, המוסלמים והנוצרים.¹⁰ כך הסיפור הנוצרי על ממלכתו של הכומר ג'ואן (Prester John), שנפוץ באירופה במאה ה-12, נראה כמתכתב עם סיפורו של אלדד,¹¹ ובמאה ה-13 יש שדימו לראות בפולשים המונגולים את עשרת השבטים. גם בין היהודים היה מי ששיער כך, למשל המקובל ר' אברהם אבולעפיא יצא לחפש את הסמבטיון, כנראה, בעקבות הפלישה.¹²

³ ראו בגוף העבודה.

⁴ תרגום יונתן, שמות לד, י.

⁵ ראו צבי אבני, הסמבטיון – גלגול מסורות, 147-159, 252-257, Israel Friedlaender, The Jews.

⁶ ראו אברהם אפשטיין [עפשטיין], "אלדד הדני"; יוסף דן, הסיפור העברי בימי הביניים, 47-61.

⁷ ראו Zvi Ben-Dor Benite, The Ten Lost Tribes, 100.

⁸ בראשית ל, כד; מהדורת חנוך אלבק ירושלים ת"ש, עמ' 123.

⁹ על טיב הקשר בין השניים ראו מקורות שציין קוקין שם, הערה 2.

¹⁰ ראו קוקין, Toward the Source, הערה 13.

¹¹ ראו Micha Perry, The Imaginary War, 1-23.

¹² בן-דור בית, שם, 108-111.

אוכלוסיה נוספת שממוקמת לפעמים מעבר לסמבטיון או בסמוך לו הם הרכבים, בני יהונדב בן רכב¹³. עצמאותם ועצמתם של השבטים כנראה גרמה לרבים להאמין שהשבטים עתידיים ללחום את מלחמותיו של המשיח, לשחרר את שבטי יהודה ובנימין משעבודם ולסייע בהבאת הגאולה. מאידך, התפתחה גם תפיסה הפוכה, שדווקא שבטי יהודה ובנימין תחת הנהגת משיח בן דוד ילכו ויגאלו את השבטים האסורים מאחורי הנהר¹⁴. כך במאה ה-17, באגרות המכרזות על משיחיותו של שבטי צבי, נכתב עליו שילך מעבר לסמבטיון אל עשרת השבטים, הרכבים ובני משה, ויישא את בתו של משה רבנו¹⁵.

בימי הביניים נוספו לסיפור הסמבטיון סיפורי לוויין, כגון על דג השובת בשבת או הר שניתן להפיק ממנו כסף רק בימות החול¹⁶. בכמה סיפורים הוא מופיע בסמוך להרי החושך¹⁷. לכל המאוחר במאה ה-15 ההסבר לכך שהשבטים לא חוצים את הנהר נקשר אף בהלכות שבת¹⁸. הסבר זה מופיע בסיפור שהיה נפוץ בין יהודי אשכנז על יהודי שנדרש לעבור את הסמבטיון כדי לבטל גזירה, ועשה זאת בהיתר של פיקוח נפש¹⁹, הסיפור נקשר גם לרי מאיר ש"ץ בעל ה"אקדמות"²⁰. במאות ה-15-17, עידן התגליות הגיאוגרפיות, יהודים ונוצרים רבים קיוו למצוא את הסמבטיון באפריקה, באסיה או באמריקה. הזיהויים השונים של הסמבטיון נפרשים מה-Amazon ועד Yangze²¹. ר' מנשה בן ישראל בספרו "מקווה ישראל" מחווה דעתו שהנהר נמצא באמריקה, ומתעד כמה סיפורים על כושי שהחזיק בבקבוק זכוכית חול מנהר הסמבטיון, חול שסער בימי השבוע ונח בשבת. בספר מובאת גם סקירה של ספרות נוצרית בת זמנו. ר' יצחק למפרונטי בן המאה ה-18 מביא גם הוא סקירה עדכנית בערך 'סמבטיון' שבספרו האנציקלופדי "פחד יצחק"²². החל מהמאה ה-19 כמות המאמינים בקיומו של הנהר פחתה, אך דוגמא לאלה יכול לשמש המקובל ר' שמעון צבי הורוביץ שיצא לחפש את הסמבטיון והשבטים בשנת 1899 בשליחות רבני ירושלים, מצויד במכתבם אל עשרת השבטים, הרכבים ובני משה²³. נגד אמינותו ההיסטורית של הסיפור יצאו, למשל, המשכילים האיטלקים ר' יצחק שמואל רגיו ור' שמואל דוד לוצאטו, אך היו לו גם סנגורים. כך מאמרו של ר' שמואל יוסף פין שאזכיר בהמשך נכתב במגמה זו, גם שלמה יהודה רפפורט ומרדכי אהרן גינזבורג השתדלו ללמד זכות על הסיפור²⁴. שמואל ורסס²⁵ סוקר את השפעותיו הפולקלוריות של הסיפור במאות ה-19 וה-20. במאה ה-21 מאמיני הסמבטיון נמצאים, בלי ספק, במגננה. על פי סיפור נפוץ, ר' חיים קנייבסקי, ממנהיגי הציבור הליטאי, שאל בצעירותו

¹³ Friedlaender, שם. ראו ירמיה, לה, ח.

¹⁴ ראו דן, שם, 57. כדוגמא לגישה הראשונה ראו פירוש הגר"א לשיר השירים (ו, ו-ה), על דרך הפשט; מהדורת וילנא תרצ"א, עמ' 68) לעומת זאת, ילקוט שמעוני, שיר השירים (א, תתקפ"ד).

¹⁵ גרשום שלום, ערך 'שבטי צבי' באנציקלופדיה העברית.

¹⁶ קוקין, שם, הערה 5.

¹⁷ המונח מופיע לראשונה כנראה בתלמוד הבבלי, תמיד לב, בימי הביניים נקשר, כנראה על בסיס התלמוד הבבלי, סנהדרין צד, לעשרת השבטים, למשל במדרש בן המאה ה-12 במדבר רבה (טז, טו).

¹⁸ קוקין שם, הערה 2.

¹⁹ Adolf Neubauer, "קבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה", בתוך 'קובץ על יד', שנה ד', ברלין: מקיצי נרדמים, תרמ"ח-1888, עמ' 8 – 74, ראו עמ' 39.

²⁰ יהודה-לייב פישמן, "האקדמות ומחברו", באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון, אלון שבות. <http://www.vbm-torah.org/vtc/0021092.html> (אוחזר ב-17.12.2013)

²¹ Zvi Ben-Dor Benite, The Ten Lost Tribes, 77

²² ראו דוד מליכאל, "הסמבטיון ועשרת השבטים בספר פחד יצחק".

²³ ראו ספרו קול מבשר, ירושלים, 1923. הספר כולל מקורות שונים מהמאות ה-19-17. בין השאר, אגרות שונות לשבטי ישראל האבודים וידיעות מהם.

²⁴ ראו שמואל ורסס, "האגדות על עשרת השבטים והסמבטיון"

²⁵ שם

את ה"חזון איש" בנושא, וזה ענה לו שכיוון שהאל רצה להסתיר את הנהר, הוא לא יתגלה²⁶. ר' מרדכי הוכמן מיישבת בית אל טוען שאזכורי הסמבטיון אצל חז"ל, יוסף בן מתתיהו ואלדד אינם אלא משל²⁷. ב-2003 הוציא אביגדור שחן את ספרו "אל עבר הסמבטיון" בו הוא מציג דעה אקסצנטרית בנוגע למיקומם של הנהר ושל השבטים האבודים²⁸. כפי שאנו רואים, הערוץ המטאפורי של נהר הסמבטיון מגיע לכל הפחות עד המאה ה-21.

נהר השבת

במקורות חוץ חז"ליים מהמאה הראשונה לספירה אנו מוצאים נהר שבדומה לסמבטיון משנה את אופן הזרימה בשבת, מקורות אלה הם יוסף בן מתתיהו ופליניוס האב. נביא אותם כאן לצד המקורות החז"ליים המתאימים.

יוסף בן מתתיהו

יוסף בן מתתיהו ב"מלחמת היהודים"²⁹ מספר, כמשיח לפי תומו, שכאשר טיטוס אחר דיכוי המרד ערך מסע ניצחון בסוריה, פגש בנהר המכונה 'נהר השבת' (Σαββατικόν):

"טיטוס קיסר שהה, כפי שסיפרתי, זמן מה בבירות, משם המשיך במסעו, ובכל ערי סוריה שבהן עבר העלה הופעות מפוארות וניצל את שבויי המלחמה היהודים להצגת הריגתם איש בידי אחיו. במסעו זה ראה גם נהר שאת תכונותיו המיוחדות מן הראוי לתאר. נהר זה זורם בין עַרְקָאָה, עיר בממלכת אגריפס, לרַפְנָאִי, ולו תכונה מיוחדת ומופלאה: בשעה שהוא זורם, זרימתו שופעת, חזקה וכלל לא איטית; אחר כך חדלים המים מן המעיינות שישה ימים והערוץ [נעשה] יבש למראה. ואז, ביום השביעי, זורם הנהר שוב בשטף, כאילו לא חל בו שום שינוי. הוא ממשיך ושומר על סדר זה בדייקנות כל הימים; מכאן כינויו של הנהר 'נהר השבת', על שם היום השביעי הקדוש ליהודים"

תופעת הטבע המתוארת כאן שונה מזו של נהר הסמבטיון באופי התמורה שהנהר עובר: אם מימי הסמבטיון שובתים בשבת, נהר זה זורם רק בו. בסיפור לא נאמר באיזה יום מימי השבוע זורם הנהר, אך עצם מחזור הזרימה בן שבעה ימים קושר בינו לבין השבת היהודית קשר שנקבע

²⁶ שמואל ברוך גנוט, "הסמבטיון זועק: 'זכור את יום השבת!'" באתר "אתר השבת", http://www.shabes.net/bsd/index.php?option=com_content&view=article&id=1008:sambation&catid=77:categorykdusha&Itemid=92 (אוחזר ב-16.12.2013). ניתן לראות שם כמה סיפורים נוספים שנפוצים בחוגים החרדיים.

²⁷ מרדכי הוכמן, "אמונתו של יוסף בן מתתיהו" באתר "Yeshiva.org.il", <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=5499>, "בני משה שמעבר לסמבטיון" שם, <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?cat=796&id=5469>, "עשרת השבטים שמעבר לסמבטיון" שם, <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=5491> (אוחזרו ב-16.12.2013).

²⁸ אביגדור שחן, "אל עבר הסמבטיון", הקיבוץ המאוחד, 2003. על דעותיו ניתן לעמוד גם מתוך הראיון שערך ב-11.11.2005 ביומן האינטרנטי "היקום של אלי אשד", <http://no666.wordpress.com/2005/11/11/%D7%A2%D7%A9%D7%A8%D7%AA-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%98%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%90%D7%91%D7%95%D7%93%D7%99%D7%9D> (אוחזר ב-16.12.2013).

²⁹ ספר שביעי, פרק חמישי, 96-99, העברית לפי תרגומה של אולמן.

בכינויו. לנהר יש שם, שההבדל בינו לבין 'סמבטיון' אינו גדול³⁰, וכן מיקום גיאוגרפי מוגדר: ערקאיה נמצאת בהר הלבנון, צפונית-מזרחית לטריפולי, רפניאי היא מחנה צבאי רומי בדרום סוריה, צפונית-מערבית לחומס, והיא היתה מעט לפני המאורעות בסיסו של הליגיון השנים עשר³¹.

לאורך הדורות עשו כמה מחברים נסיונות להסביר בדברי יוסף בן מתתיהו שהנהר למעשה מפסיק את זרימתו בשבת³². כך מסביר זאת שמואל יוסף פין: "אבל באמת הוא אומר שבמשך ששה ימים הוא הולך ומתמעט עד שהוא מתייבש ביום השביעי לגמרי ואז שב לאיתנו ומתחזק לשטוף במקדם, ואחר כך ישוב להתמעט. ולפי זה ישבות בתחלת יום השביעי ושב לשטוף בו"³³. אלא שקריאה זו המניחה ש"חדלים"³⁴ הוא פועל מתמשך, אינה מקובלת על המתרגמים המודרניים.

יש גם מי שפקפק בפרשנותו של יוסף בן מתתיהו והציע ששם הנהר קשור לא לשבת היהודית אלא ל"שבת" כשמו העברי של האל סטורן ושל כוכב הלכת שבתאי, או לכל הפחות למיתוס כנעני כלשהו אודותיו³⁵. אך כדי לומר זאת יש להצביע על שימוש יהודי או ארמי-הלניסטי בשם "שבת" לציון האל סטורן³⁶, ואילו הקשר בין הנהר לכוכב הלכת יתאפשר רק על ידי ההקבלה ליום השביעי בשבוע, יומו של שבתאי, קשר שנוצר דרך יום השבת ממילא.

תומסון זיהה את הנהר עם המעיין Naba' al-Fawaar בסוריה³⁷ שנמצא במיקום מתאים, קרוב יותר לרפנאי. בזמן ביקורו, בשנת 1840, היתה זו נביעת סיפון³⁸, שהתפרצה אחת לשלושה ימים למשך יום, לדברי נזירי המנזר הסמוך, שייחסו את הנס לגיאורגיוס הקדוש. תומסון ראה אותה באחד מימי המנוחה, כשהקרקע עדיין לחה מהתפרצות קודמת. רובינסון שביקר במקום מאוחר יותר, העיר שהדרך העתיקה לרפניאי ואנטיוכיה אכן עוברת ליד המעיין, והזכיר בשם תומסון שהמוסלמים של נצאירייה האמינו שההתפרצויות הן שבועיות, מדי יום שיש³⁹. כדי להסביר את הסטייה מההתנהגות המדווחת אצל יוסף בן מתתיהו כתב תומסון: "The vagueness of general rumour, the love of the ancients for the marvellous, and a desire to conform

³⁰ הבדל של אות אחת למעשה, אם נקח את הגרסה 'סבטיון'

³¹ לערקאיה, ראו הערה 97 של אולמן שם, לרפניאי – הערתה על ז, 18, וראו גם D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, 1028

³² ראו במקורות המובאים בערך "סמבטיון" שבאנציקלופדיית "פחד יצחק" לר' יצחק למפרונטי, פורסם על ידי דוד מלכיל, "הסמבטיון ועשרת השבטים בספר פחד יצחק" בתוך פעמים (תשס"ג) 94-95, עמ' 173, ואף מנשה בן ישראל ב"מקווה ישראל" (פרק י', אות לו) נקט כך בפשטות.

³³ "אמרי בינה. חקירה בדבר הנהר 'סבטיון' או 'סמבטיון' או 'סנבטיון' בתוך פרחי צפון. קבוצת דברי תורה וחכמה מליצה ושיר, ב, הערה 3.

³⁴ ἐκ τῶν πηγῶν ἐπιλείπων

³⁵ Franz Karl Movers, *Die Phoenizier*, vol. 1, 666, צוין על ידי: Edward Robinson, *Later Biblical*

Researches, p. 572, footnote 6

³⁶ אמנם קיימים זיהויים רומיים ונוצריים מאוחרים של היהודים עם האל סטורן בגלל יחס המיוחד ליום השביעי, יומו של סטורן. ראו Norman Bentwich, *The Graeco-Roman View*; Hugh Michael, *The Jewish Sabbath*, 119; Eric Zafran, *Saturn and the Jews*, 16-27; 341

³⁷ نبع الفوار ('נביעה מתפרצת'), נובע בסמוך למנזר מר ג'רג'ס ועובר תחת הכפר Zwaytineh. ניתן לאיתור

במפות Google בחיפוש לפי *Wiliam Thomson, The Land and the Book*, vol. I, 242-244, הובא גם ב-Edward Robinson, *Physical Geography of the Holy Land*, 327

328

³⁸ להסבר על תופעת הסיפון ולסקירת נהרות מחזוריים בטבע, דוגמת הסמבטיון והשילוח, ראו Richard Heggen, *Underground Rivers*, ch. 46-47. לדבריו שם, קיימים בעולם לא יותר מחמישים כאלה.

³⁹ Edward Robinson, *Later Biblical Studies*, 572-574. נצאירייה היא כנראה Al-Nasrah שנמצאת כ-20 ק"מ צפונית-מזרחית למנזר. רובינסון מדגיש שם גם את אי-דירותה של הנביעה, עליה למד מחקירה יסודית יותר של המקומיים.

this natural phenomenon to the Jewish division of time, will sufficiently account for the inaccuracies...". ואף הוא עצמו ראייה לכך, שכן אף שהמקומיים מדווחים עד היום על מחזור בן שלשה ימים, המחקר הממשלתי הסורי משנות ה-70 לא הצליח לגלות מחזור מסודר לנביעה⁴⁰. אם תומסון סמך על דברי המקומיים, סביר להניח שגם יוסף בן מתתיהו עשה כך.

כדאי להיות ערים גם להקשר שבו נאמרו הדברים. הקטע פותח את הפרק החמישי בספר השביעי של מלחמת יהודים וממשיך רצף שנפסק על ידי הפרק הרביעי שבא כנראה לצרף לסיפור הטריומף של טיטוס גם את אספסיינוס אביו ואת דומיטיינוס אחיו כטריומפאטורים. המילים "כפי שסיפרתי" מתייחסות לדבריו בפרק השלישי, שם סיפר על מעבר טיטוס מקיסריה לבירות וחגיגת ימי ההולדת של אביו ושל אחיו דומיטיינוס⁴¹ על ידי הוצאות להורג המוניות של שבויים יהודים. אחר כך סיפר על תלאותיהם של יהודי אנטיוכיה, שהמקומיים רצו להרגם, לגרשם או לפחות לשלול את זכויותיהם. בינתיים הוכרחו היהודים שלא לשמור שבת ולהמשיך בה את ענייניהם כמדי יום, גזירה שפשטה גם בערים נוספות באזור. הקטע שלנו ממשיך את הרצף ומיד לאחריו מתוארת קבלת הפנים של טיטוס באנטיוכיה והתעקשותו של טיטוס שלא לפגוע ביהודים כלל. טיטוס תחילה משאיר את התושבים והיהודים במתח ועוזב צפונה, לקבל על הפרת את איחוליהם של שליחי מלך פרתייה, אחר כך חוזר לאנטיוכיה וברוב עם מסרב לדרישות לפגוע ביהודי המקום כמלוא נימה.

מיקום הסיפור מעלה תהייה האם יוסף אכן משיח לפי תומו, או שמא סיפור הנהר תורם באופן כלשהו להתרככותו של טיטוס כלפי היהודים. חסידותו של טיטוס מובלטת בכך שסירובו לפגוע ביהודים ממוקם בליבו של סיפור קבלת פנים (adventus) טיפוסית⁴², בשלב שבו אמור השליט להיענות לבקשות בני העיר. נראה שיש להפריד בין העובדות המסופרות לנימה שמשווה להם המספר. העובדות הן שטיטוס מוציא כל העת להורג שבויים יהודים, וכקוראים היינו אולי מצפים לנקטית צעדי ענישה נוספים כלפי יהודים, אחר כך הוא פוגש בנהר השבת ולבסוף, כשמגיע לאנטיוכיה, תחילה עוזב צפונה בשתיקה ולבסוף יוצא נחרצות לעזרת יהודיה. ניתן היה לחשוב שלנהר השבת חלק כלשהו בשינוי טעמו של טיטוס, אך המספר עצמו שולל זאת. מבחינת יוסף בן מתתיהו, טיטוס נוהג בחסידות אופיינית⁴³, נהר השבת הוא רק הערת אגב לא חשובה, כבר בביקורו הראשון לא עלה על דעתו של טיטוס לפגוע ביהודים, הוא רק לא אמר עדיין מפורשות את מה שהוא בהחלט אמר בביקור השני.

האם יוסף מדבר כאן כעד ראייה? לפי "מלחמת היהודים" קשה להסיק היכן היה בזמן זה⁴⁴, ומתוך דבריו בסוף "חיי יוסף" נראה שלא עזב את גבולות הארץ עד הפלגתו עם טיטוס לרומא⁴⁵.

⁴⁰ לפי דיווחי אתרים סוריים: <http://www.aindabesh.com/NeighborsNews/NeighborsNews004.htm>, <http://www.esyria.sy/ehoms/index.php?p=stories&category=places&filename=201309131205042> (אוחזרו ב-08.12.2013).

⁴¹ הספר נוטה להבליט את דמותו של דומיטיינוס גם בהמשך, למשל בתיאור מסע הניצחון ברומא. הספר השביעי שונה בכך מיתר ספרי "מלחמת היהודים", בהם מוזכר דומיטיינוס שלוש פעמים בלבד ובנימה מעריצה פחות. יחס זה הוא אחת הסיבות לקביעתו של Shaye Cohen: "If BJ 1-6 were completed under Titus, BJ 7 is Domitianic" (Josephus in Galilee and Rome, 87).

⁴² כך הוא מסווג אצל Shaye Cohen, *Alexander and Judas According to Josephus*, 55. למשל, הוא חומל על ניצולי המצור (ה), כפי שהיא מתבטאת גם בספרים קודמים של "מלחמת היהודים". למשל, הוא חומל על ניצולי המצור (ה), ⁴³ 519; ה, 522) מגנה את פשעי הרומאים (ה, 553-560), מנסה להציל את המקדש (ו, 254-266) ועוד כהנה. ⁴⁴ הוא מוזכר בפעם האחרונה בסיפור המצור על ירושלים. ⁴⁵ טיטוס חזר לארץ מהמסע צפונה, ואחר כך יצא לרומא דרך מצרים, כפי שמתואר בהמשך הפרק.

לדעת שייע כהן, הספר השביעי אף נכתב מאוחר יותר מהספרים א'-ו', לא מוקדם משנת 81, שנתו הראשונה של דומיטינוס⁴⁶. אם כן הוא כנראה מעביר שמועה, אך אם על נסיעותיו של טיטוס יכל לשמוע ממקורות רומיים, הסיפור המפרט את מצוקותיהם של יהודי אלכסנדריה, הוא כנראה יהודי הלניסטי. האם הסיפור המקורי היה מעין סיפור התגלות (epiphany) שבו השליט העוין נתקל בתופעת טבע מסתורית⁴⁷ שגורמת לו לשנות את טעמו? אם כן, יוסף בן מתתיהו טשטש את עקבותיו של סיפור זה, הפך את הביקור בנהר לנייטרלי וזקף את החנינה לחסדו של טיטוס. בנוסף, ייתכן שבסיפור המקורי לא הוזכרה הנסיעה צפונה, ומיקומה בין שמיעת בקשות המקומיים לסירוב, מיקום שאולי תאם את האמת ההיסטורית, סייע אף בטשטוש. הקושי בהשערה זו הוא שאנו לא מוצאים הדים לסיפור כזה במקורות יהודיים או נוצריים. בהמשך דברינו נדון גם בהשערה נוספת לגבי סיפורו של יוסף⁴⁸. כך או כך, קשה להאמין שמיקומו של סיפור נהר השבת הוא מקרי.

פליניוס האב

פליניוס בספרו "תולדות הטבע", מקדיש חלקים גדולים מספר 31, שנועד לעסוק ברפואות שנקחות מתוצרי מים, לתיאור מקורות מים בעלי תכונות ראויות לציון. פרק 18 שלו עוסק במקורות מים שמושכים או דוחים חפצים, או שמתרחשת תמורה באופן זרימתם, ומסתיים במשפט הבא:

In Judea is a stream that dries up every Sabbath⁴⁹
[In Iudaea rivus sabbatis omnibus siccatur]

לנהר שפליניוס מזכיר אין שם ומיקום מוגדר, מקומו היכנשהו ביהודה⁵⁰; התנהגותו תואמת את סיפור סמבטיון – הנהר שובת בשבת. מעניין לציון שפליניוס לא נדרש להסביר לקוראיו מהי שבת, כנראה כי המונח היה מוכר לתושב רומי ממוצע⁵¹. אין סימוכין לקביעתו של צבי בן-דור בנית⁵² שסמיכות המילים "rivus sabbatis" טבעה בטעות את שם הנהר.

המשפט נראה כהתייחסות אגבית ודלה לעומת תיאורים קודמים בפרק. הדיווח משאיר רושם של רסיס אגדה, בייחוד לאור העובדה שלעיל⁵³, בתיאור המפורט של יהודה, לא הוזכר נהר כזה⁵⁴.

⁴⁶ Shaye Cohen, *Josephus in Galilee and Rome*, 84-90 ומה שכתב שם בהערה 9.

⁴⁷ זהו השני מתוך שלשת סוגי סיפור התגלות המתוארים אצל Shaye Cohen, *Alexander and Judas*, 49. יצוין שאם נקבל את ההשערה, תהיה זו פעם שנייה שיוסף נראה כמשלב סיפור קבלת פנים עם סיפור התגלות, בנוסף לזו של אלכסנדר וכהן גדול.

⁴⁸ ראו בהמשך, "נהר השבת - סיכום וניתוח".

⁴⁹ Rackham, Jones, Eichholz בתרגום *Historia Naturalis*, 31, 18.

⁵⁰ אי הבהירות של המיקום בולטת במיוחד כשמסתכלים בחיבורו האנציקלופדי של איזידורוס איש סביליה, בן המאה השישית (Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, 13, 13, 9). שם מופיעים זה לצד זה כמקורות מים מחזוריים "מעין השילוח שלמרגלות הר ציון" ו"נהר שהיה פעם ביהודה" המועתק מפליניוס.

⁵¹ סימוכין לכך אפשר למצוא כאן: Hugh Michael, "The Jewish Sabbath in the Latin Classical Writers", 117-124. לולא כך היה אפשר אולי לפקפק באותנטיות המשפט, אף כי זו לא יכלה להיות תוספת מאוחרת למאה ה-6, זמן כתיבת "Etymologiae", ראו הערה קודמת.

⁵² Zvi Ben-Dor Benite, *The Ten Lost Tribes*, 79.

⁵³ *Historia Naturalis* 5.15.

אורך הסיפור, נקיטת שם ומקום ואופי התמורה בהתנהגות הנהר – בכל אלה שונה פליניוס מיוסף בן מתתיהו.

להקשר שבו נזכר הנהר אין, לדעתי, חשיבות רבה, שכן רשימת הנהרות נראית אסוציאטיבית. באקספוזיציה שבראש הפרק לא מיוחסת להם תכונה ספציפית מעבר להיותם פלאיים. בנהרות הראשונים כל החפצים טובעים או להיפך נדחים. אחר כך מוזכרים נהרות נבואיים: הראשון משנה את הילוכו, השני מימיו שורפים את הנשבע לשקר, השלישי – שלושת יובליו של נהר הטמריקוס שמתייבשים לעתים קרובות. הבא להישאל להם ומצאם יבשים – סימן רע לו. כדוגמה מובא גורלו של מיודעו לרציוס ליציניוס⁵⁵ שמצאם יבשים ומת תוך שבוע⁵⁶. כאן נזכר פליניוס גם בנהר המתייבש שביהודה. מיד לאחר מכן, בפרק הבא, הוא עובר לדבר על מקורות מים ממימים. אם הנהר שביהודה ממוקם בין נחלים שהתייבשותם היא סימן רע לבין מים מאררים, האם כפי שמציע דניאל שטיין-קוקין⁵⁷, אנו למדים מעניינו שהוא נהר מקולל? האם עלינו לראות כאן " further description and explanation for the death and sterility that had come to " Judea"? לאו דווקא, שכן זוהי הזכרה חטופה שאינה נוחה ליצירת מטאפורות חדשות⁵⁸, נראה ברור שהמחבר רק רצה למנות נהר מתייבש נוסף. גם הפרק המתחיל אחר האזכור מבדל את עצמו בבירור מהנהרות שלפניו: "On the other hand, some marvels are deadly" (E diverso) (miracula alia dira)⁵⁹. אם עשוי היה מישהו להתכוון כאן למטאפורה על מצבה של יהודה בהתאם לרקע התרבותי שמציג קוקין⁶⁰, זהו מי שהפיץ ברומא שמועה זו ששמעה פליניוס.

חז"ל

סיפור סמבטיון מקביל אצל חז"ל מתאר ויכוח בין ר' עקיבא לטורנוס רופוס ("טורנוסרופוס הרשע")⁶¹. רופוס דורש להוכיח שהשבת אכן שונה משאר הימים ור' עקיבא מביא ראיה מנהר סמבטיון, מבעל אוב שאינו מצליח להעלות רוחות בשבת וראיה אחת נוספת, שמתחלפת במופעיו השונים של הסיפור⁶². אחד המופעים הקדומים הוא זה שבמדרש בראשית רבה⁶³:

טורנוסרופוס הרשע, שאל את רבי עקיבא. אמר: מה יום מיומים? אמר ליה: ומה גבר מן גוברין? אמר: מה אמרית לך ומה אמרת לי? אמר ליה: אמרת לי 'מה יום מיומים?' מאי שנא יומא דשבתא מכל יומא? ואמרית לך: 'ימה גבר מגוברין?' מאי שנא טורנוסרופוס

⁵⁴ כפי שמדגיש קוקין (Toward the Source, 8)

⁵⁵ ראו 11, 19 Historia Naturalis וכן במכתבי פליניוס הבן, 2.14 ו-3.5.

⁵⁶ כך לפי תרגום Bostock. בתרגום Rackham, Jones, Eichholz: "כפי שלרציוס ליציניוס וכו' גילה אחרי שבעה ימים". קוקין (Toward the Source, 10) משער שפרק הזמן של שבעה ימים ושנת מיתתו (70 לספירה), שנת דיכוי המרד הגדול. ראו הערה 35 שם) גרמו לפליניוס להיזכר בנהר שביהודה.

⁵⁷ Toward the Source, 10

⁵⁸ בשונה מהדוגמה שמביא קוקין על בסיס פרשנותו של Murphy לתיאוריו העשירים של פליניוס לירדן ולים

המלח

⁵⁹ Historia Naturalis, 31, 19 בתרגום Rackham, Jones, Eichholtz.

⁶⁰ שם, 11.

⁶¹ טיניאוס רופוס, הנציב הרומי בתקופת מרד בר כוכבא (טורנוס הוא כנראה שיבוש של tyranus, רודן. אולי כינוי בפי יהודים. ראו קוקין שם, הערות 53, 54), שמופיע אצל חז"ל כבן שיחו של ר' עקיבא. מסורות חז"ליות שונות מספרות, בין השאר, ששפט את ר' עקיבא וכן שר' עקיבא נשא את אשתו. ספק רב אם יש באגדות אלו כדי ללמד על הדמויות ההיסטוריות, אך הם כנראה משקפים את השיח בין היהודים לסביבתם.

⁶² מקבילה לקונית בתלמוד בבלי סנהדרין סה; לרשימה מלאה של מופעי הסיפור ראו קוקין שם, הערה 57.

⁶³ נערך בארץ ישראל ומתוארך למאה החמישית לספירה (ראו קוקין שם, הערה 25). פרשה יא, ו; עמ' 12 במהדורת וילנא תרל"ח.

מכל גוברין? אמר לו: שרצה המלך לכבדני. אמר לו: אף זו שרצה הקב"ה לכבדה. אמר ליה: מנאן את מודע לי? אמר לו: הרי נהר סמבטיון יוכיח, שמושך אבנים כל ימות השבת ובשבת הוא נח. אמר לו: לנגדא את נגיד לי, אתמהא! אמר לו: והרי המעלה את המת בזכורו יוכיח, שהוא עולה כל ימות השבת ובשבת אינו עולה, והוא גברא ליהוי בדק באבוהו!...

אחר שהובהר לרופוס שאפשר ליום להיות מכובד מכל ימים, הוא מבקש הוכחה שהשבת היהודית היא אכן מעוגנת במציאות. על ראייתו של ר' עקיבא מהסמבטיון הוא עונה שזה מושכו בדברים⁶⁴, מה שגורם לר' עקיבא להביא ראייה מוחשית יותר: הוא מזמין את רופוס לנסות להעלות את אביו באוב בשבת. בהמשך הדברים רופוס מתנסה בזה ושב להטריד את ר' עקיבא בעניין אחר.

נראה שבניגוד לבעל אוב, נהר הסמבטיון נתפש כאן כתופעה שאינה בבחינת 'צא וראה'. השם 'סמבטיון' בולט בצורתו היוונית⁶⁵ וכנראה מסגיר שאילה מסיפור שמקורו ביוונית⁶⁶. מיקומו בסיפור העוסק בויכוח עם רומאי מעלה אפשרות שסיפור הנהר היה מוכר ללא יהודים⁶⁷. המילים "מושך אבנים" מלמדות כנראה על עוצמת הזרימה של הנהר בימי החול⁶⁸, ומכאן שהנהר כשהוא "נח" כנראה אינו מתייבש אלא זורם בניחותא.

נהר השבת - סיכום וניתוח

לפנינו, אם כן, שני מקורות מהמאה הראשונה לספירה ומקור חז"לי מאוחר יותר, המכיל סיפורים קדומים שיכלו להתחיל את דרכם בערך באותו הזמן. אין ספק שיש קשר בין הנהרות המוזכרים בשלשתם, אך מהו? האם יש בין הסיפורים תלות ישירה, או שמא שלשתם תלויים בסיפור חיצוני?

לחוקרים הנוטים למסורת, לא היה ספק שהסיפור היהודי קדם, ואכן איזה עניין יש למישהו בנהר השובת בשבת אם איננו יהודי? כך למשל חנוך יהודה קאהוט כותב בערך 'סמבטיון' ב"ערוך השלם": "וגם פליניאוס שמע שמץ מנהו, ובהיפך כתב בן מתתיהו ... להודיע כי בן מתתיהו ערבב

⁶⁴ במופע שבשאליות (בראשית, שאילתא א; עמ' ד במהדורת וילנא תרס"ח) הובאה טענה דומה: "אף בנהר זה אינו מאמין שאינו יודע את מקומו". בפסיקתא רבתי (כג, ח; מהדורת יוסטמן, ורשא, תרע"ג, עמ' 207) אחרי הראיות מהסמבטיון והמן: "אמר ליה: את מובלי לרוח". אמנם במדרש עשרת הדברות לא הובאה פירא דומה, אך גם לא הזכרה הראיה מבעל אוב שיועדה לתרצה. הדברים אמורים כלפי קוקין שם, הערה 58. ⁶⁵ קיים אף שם פרטי יהודי-יווני מצורה זו, הן לזכר והן לנקבה, שהיה נפוץ מאוד גם בקרב לא יהודים. ראו שמואל אחיטוב, ערך 'שבת' באנציקלופדיה מקראית ומקורותיו שם, וכן המקורות שהביא קוקין שם, הערה 59. לשאלתו שם, מדוע השמות יוניים אלה נעלמו סביבות המאה הרביעית, אחיטוב מציע שאז עברו הנוצרים משבת ליום ראשון. כפי שגם נקבע רשמית בוועידת לאודיקיאה, מה שהעלה שמות חלופיים כמו דומיניקוס וחדשבה.

⁶⁶ מעניין שקוקין (שם, הערה 59) הניח שחכמי ארץ ישראל בחרו להצמיד לנהר שם סתמי שיובן לקהל לא יהודי. המצאת שמות לועזיים על ידי חכמים היא הנחה לא פשוטה, לכאורה יש להניח להיפך, שהם שמעו על הנהר תחת שם יוני סתמי זה, בייחוד לשיטתו שמקור הסיפור אינו יהודי.

⁶⁷ כפי שמעירים קוקין (שם, 15), בנית (Loewenthal-I (The Ten Lost Tribes, 80) (La storia, 657) ⁶⁸ כפי שמציע צבי אבני (שם, הערה 38), נהר שמושך אבנים בחול (כלשון המופע שבמדרש תנחומא כי תשא, לג': "מושך אבנים בחול") יכול היה להפוך בפי המספרים לנהר המושך אבנים וחול בלבד, נהר של חול, כפי שהוא מופיע בסיפורי אלדד ובסיפורים הערביים שקדמו לו המספרים על "ואדי אלרמל". David Kaufmann. הציע (Le Sambation in REJ 1890, 22 pp.285-287) שהסמבטיון היה במקורו נהר של חול, וכל המקורות עד ימי אלדד טעו כשהבינוהו כחול שהיפכו שבת. כיון שאיננו מכירים מקורות קדומים שבהם הוא נהר של חול, לדעתי אין להצעה זו על מה שתסמוך. כן גם דעת קוקין (שם, הערה 4)

הדברים ששמע על פי האגדה וכתב הפכה... " ונראה שיש הסוברים כך גם היום⁶⁹. אלא שכאמור, השם "סמבטיון" מסגיר שאילה מיוונית⁷⁰, כך שקשה לראות בחז"ל מקור בלתי תלוי.

Toward the Source of the Sambatyon: Shabbat " במאמרו החשוב, "Discourse and the Origins of the Sabbatical River Legend" שפורסם בימים אלה, מעלה את ההשערה שמקור הסיפור הוא דווקא בעולם הרומי. לו היה מקורו יהודי, הוא טוען, היה עליו להשאיר עקבות בספרות היהודית העשירה של ימי הבית השני, הספרות החיצונית בארץ או בתפוצות. סיפורו של מי קדם אם כן, של פליניוס או של יוסף בן מתתיהו? התחרות היא צמודה, שכן שניהם כתבו את ספריהם באותו הזמן בערך והקדישום למיטיביהם, אספסיינוס וטיטוס, פליניוס לראשון ויוסף לשני. קוקין בוחר בפליניוס, כי מלבד העובדה שהוא כתב ראשון, שהרי כזכור רגליים לדבר שהספר השביעי של "מלחמת היהודים" הוא תוספת מימי דומיטיינוס, שהפך קיסר אחרי טיטוס. לדעתו הסיפור נמצא שם בצורתו הראשונית על עמימותה הגולמית – לנהר אין שם, מקומו אי שם ביהודה, האזכור הוא שטחי. גם אם נאמר שמקור השמועה לא פליניוס עצמו, הוא היה היכנשהו בסביבתו, בעולם הרומי. יוסף, השונה ממנו בכל פרט ופרט, מגיב אליו ישירות או לכל הפחות למקור השמועה ששניהם נחשפו אליה ברומי הפלביאנית. העדות של יוסף אינה אלא פיקציה שהומצאה כדי להתמודד עם הסיפור המקורי. חז"ל כנראה נחשפו לסיפור מאוחר יותר ואמצו אותו, בגירסתו המקורית ולא זו של יוסף. הדמיון בשם הנהר בינם ליוסף לא עושה אותם תלויים בו, כי הם עשויים היו לשמעו גם מהמקור היווני שלהם, שכן השם 'סמבטיון', הנפוץ בעולם היווני-רומי גם בקרב לא יהודים, אולי כגירסה היוונית של השם שבת, הוא סתמי לחלוטין והוראתו "של יום השבת" – לו נדרשו שבעים זקנים לתת לנהר שלנו שם יווני, היו כנראה מכוונים תשובותיהם.

אך מדוע יפצו לא יהודים סיפור על נהר השבת בשבת? כאן קוקין מזכיר לנו שבעולם היווני-רומי התקיימה ספרות אנטישמית עשירה שאחת ממטרות הלעג האהובות עליה היתה השבת⁷¹. בנוסף, נהר לפעמים שימש בעולם הרומי כמטאפורה למצב העם שהוא זרם בארצו. נהר המתייב בשבת הוא מטאפורה שלילית ליהודים שעושים ביום זה בערך אותו הדבר⁷², ואיפה יכול נהר כזה לזרום אם לא ביהודה? הנהר יכול היה לשמש מטאפורה גם למצבה השומם והחרב של יהודה⁷³. כך, כשוך המרד הגדול, תפקד נהר השבת "as a new, albeit discursive, Roman-Jewish battleground

יוסף וחז"ל מתמודדים עם הטענה כל אחד בדרכו, אך הצד השווה שבהם - שניהם מדגישים שהשבת איננה קוריוז יהודי, היא מעוגנת היטב במציאות: יש נהר המכבד אותה ובמקרה של חז"ל, אף בעל אוב אינו יכול להעלות מת ביום זה. אך אם חז"ל די להם בכך, יוסף שמדבר לקהל נוכרי ביקורתי ממציא בצר לו את הסיפור הפיקטיבי לפיו מדובר בנהר מוכר שזורם דווקא

⁶⁹ ראו למשל Giuseppe Veltri, *The East* 258, שם פליניוס ויוסף מגיבים לחז"ל.

⁷⁰ פרשנים אלה, כגון פין (שם), ינסו להציג זאת כתופעה של הארמית, בעקבות הרמב"ן (דברים לב, כו, ד"ה "אפאיהם". הוא דווקא ייחסה לערבית). אלא ש"סמבטיון" הוא שם יווני מוכר וגם ה'שבת' נהפכת ל"סבט" דווקא ביוונית, בעוד בארמית היא נשארת "שבתא".

⁷¹ קוקין שם, 8-9.

⁷² שם, 9.

⁷³ שם, 10.

בסוריה (כך יימנעו המטאפורות לחורבן יהודה) ואינו מתייבש בשבת אלא זורם בו בעוצמה⁷⁴. לדעת קוקין, אפולוגיה זו של השבת גרמה ליוסף לשים את מפגש טיטוס עם הסמבטיון כנקודת מעבר מבורכת בין יחסו האכזרי של טיטוס למורדים היהודים לבין חסדו כלפי יהודי אנטיוכיה. לפי השערתו, אם כן, כל המקורות תלויים בסיפור הרומי.

בלי ספק מדובר בהשערה מעניינת שפותחה לכדי תמונה כוללת, ובכל זאת יש להעיר כמה הערות. נראה שפליניוס עצמו אינו המקור, שכן דבריו חטופים ואגביים, אם אכן הגיב יוסף למשהו, כנראה לא להם הגיב. עמימות לא בהכרח מצביעה על ראשוניות גולמית, כך שפליניוס לאו דווקא נמצא קרוב למקור הסיפור. גם אם הסיפור תועל ללעג השבת, עדיין יכול היה מקורו להיות יהודי-יווני. תמיהה נוספת היא מדוע לא מצאנו לסיפור עקבות אחרים בספרות האנטישמית-הלניסטית העשירה המרבה ללעוג לשבת? ולאן נעלמו עקבותיו בספרות הרומית אחרי המאה הראשונה? אף שכניסתו למחזור ויכוחי ר' עקיבא עם רומאי יכולה אולי להצביע על כך שנוכרים הכירו את הסיפור. כמו כן אעיר שכפי שקוקין מרגיש היטב⁷⁵, קשה להניח שיוסף המציא גיאוגרפיה פיקטיבית, אין הדבר דומה לדוגמה שהובאה מההבדל בין ההערכות שנתן למלכי יהודה לבין ההערכות שבתנ"ך, כי שם לא מדובר ביצירת פיקציה. אין לפטור כלאחר יד גם את הזיהוי של תומסון, שנמצא במיקום גיאוגרפי ולוגיסטי מתאים ושהנוסעים הבאים אחריו סמכו עליו את ידיהם. בניגוד להצעתו של קוקין, לא מדובר במסורת תלויה ביוסף, שכן לא המקומיים ולא מלומדים בדורות שלפני תומסון קישרו את המעיין לסיפורו של יוסף.

אציע, אם כן, גם אני השערה, ואומר שהקרוב ביותר למקור הסיפור היה דווקא יוסף. כאמור, קשה להתעלם מעדותו המפורטת שגם נמצא לה אישוס עובדתי. בגלל היעדר האזכורים בספרות קודמת כלשהי יש להניח שמדובר במסורת מקומית בקרב יוונים או יהודים דוברי יוונית היושבים בין ערקא לרפניאי, שהכירו את הנהר הזורם ביום השביעי, אך תפוצת הסיפור היתה מצומצמת, הן בגלל אי-יציבות מחזורי הנהר, והן מחוסר עניין, ממש כפי שעד תומסון איש לא התעניין במעיין שמשקה את שדות המוסלמים של נצאירייה מדי יום שישי. לכן פרסום הסיפור קשור באופן כלשהו בביקורו של טיטוס במקום, כנראה ברושם שהותיר אצל המבקרים; בקרב יהודי סוריה אולי יכל אף להיווצר כאן סיפור התגלות (epiphany) שטושטש אצל יוסף. השמועות העמומות על נהר המכבד את השבת נפוצו ברומי ואולי גם ביהודה. היתה זו שמועה המיתקנת מאליה: וכי איך יכבד נהר את השבת אם לא בשבתה, כפי שעושים זאת היהודים. ביהודה אימצו החכמים את נהר השבת בשתי ידיים יחד עם שמו היווני הסתמי כפי שדווח להם, ואילו ברומי תרם הסיפור ללעג אנטישמי, בייחוד על רקע המאורעות האחרונים ביהודה. אם ברומי מיקמו את הנהר "היהודי" אי שם ביהודה, ארץ היהודים, הרי שביהודה עצמה כנראה הסתפקו ב"אי שם" גרידא. אולי על רקע הלעג לשבת חש יוסף צורך להעמיד את הדברים על דיוקם ועשה זאת, אלא שדבריו לא השאירו רושם: נראה שלא האנטישמים ולא האפולוגטים החז"ליים היו צריכים נהר שזורם בשבת. מסיבה זו וגם מהסיבות שהזכרנו לעיל, כששכך גל הפרסום שליווה את ביקורו של טיטוס במקום, חזר הנהר המקורי לאלמוניותו הטבעית. כיון שאיננו מוצאים לסיפור אזכורים

⁷⁴ הוא מעיר (בהערה 74) שהפעילות השבתית של הנהר לא נראית כחילול שבת אלא כהזרמת מי ברכה, כפי שבמקורות החז"ליים, גשמים שירדו בימי שלומציון המלכה בלילי שבתות אינם כאלה. ואוסף ששאלה דומה שמים חז"ל לפי טורנוס רופוס ברבים ממופעי הסיפור שהזכרנו: אם כן, אל ישב בה (האל) רוחות ואל יורד בה גשמים. תשובתם היא שכפי שטלטול ברשות היחיד מותר, כך מלאכות אלו מותרות למי שכל העולם הוא רשות היחיד שלו.

⁷⁵ שם, 18 וכן הערה 52.

רומיים או נוצריים בלתי תלויים ביוסף, פליניוס או חז"ל, ניתן לומר שלטווח הארוך המתעניינים היחידים בנהר השבת חזרו להיות היהודים בלבד⁷⁶. לפי השערה זו, כל המקורות תלויים בסיפור היווני המקומי ובתולדותיו.

אציין שאף אחת מההשערות שהבאתי לא מצריכה תלות של חז"ל ביוסף. פרט נוסף שיש לשים אליו לב הוא שהמקורות החיצוניים לא מכילים שום מידע על עשרת השבטים, ומופעי הסיפור על ר' עקיבא וטורנוס רופוס – אף הם לא. לא זו בלבד שנהר השבת אינו קשור כלל לסיפור השבטים הגולים, אלא שלפי מה שקראנו עד עתה אף איננו בטוחים שסמבטיון החז"ל כלל קשור אליהם.

נהר השבטים

שני מקורות מהמאה הראשונה לספירה מזכירים נהר בהקשר הימצאותם של עשרת השבטים הגולים, אלה יוסף בן מתתיהו והספר החיצוני "חזון עזרא", אנו נביא אותם לצד מאמרי חז"ל מתאימים.

חזון עזרא

ספר עזרא הרביעי או חזון עזרא הוא ספר אפוקליפטי יהודי⁷⁷ שנכתב כנראה בעשורים הראשונים לחורבן הבית. המקור התחבר כנראה בעברית אך אפילו הנוסח היווני שלו אבד והגרסה הרווחת היא זו הלטינית⁷⁸, וכך מסופר שם⁷⁹:

"And whereas you saw that he gathered another peaceable multitude unto him; Those are the ten tribes, which were carried away prisoners out of their own land in the time of Osea the king, whom Salmanasar the king of Assyria led away captive, and he carried them over the waters, and so came they into another land.

But they took this counsel among themselves, that they would leave the multitude of the heathen, and go forth into a further country, where never mankind had dwelt. That they might there keep their statutes, which they never kept in their own land. And they entered into Euphrates by the narrow places of the river. For the most High then shown signs for them, and held still the flood, till they were passed over. For through that country there was a great way to go, namely, of a year and a half; and the same region is called Arsareth.

⁷⁶ יש כאן מקום לבדיקת תולדות לעג השבת וההשפעות עליו מצד המרידות ביהודה ומצד עליית הנצרות.

⁷⁷ למעט הפרקים א-ב, טו-טז שהם כנראה תוספת נוצרית מאוחרת.

⁷⁸ ראו יעקב שלום ליכט, ערך 'עזרא, ס' עזרא הרביעי, חזון עזרא' באנציקלופדיה מקראית.

⁷⁹ King James Version 4 Esdras, 13, 39-50, האנגלית לפי

Then they dwelt there until the latter time; and now when they shall begin to come. The Highest shall stay the springs of the stream again, that they may go through; therefore you saw the multitude with peace.

But those that are left behind of your people are those who are found within my borders. Now when he destroys the multitude of the nations that are gathered together, he shall defend his people that remain. And then shall he show them great wonders."

עשרת השבטים⁸⁰ הועברו את הנהר מארצם אל 'ארץ אחרת', צמד מילים שמופיע במקרא בהקשר של עונש גלות⁸¹. אך כאן הם מחליטים לחזור בתשובה ולקיים מצוות, וכדי שיוכלו לעשות זאת הם יוצאים לגלות נוספת יזומה, אל ארץ לא נושבת בשם "ארצרת" שנמצאת הרחק מעבר לנהר פרת. עשה להם האל נס על הפרת ועצר בעד גאות הנהר עד עברם. השבטים ישבו מארצרת עם בוא הגאולה, והאל שוב יעצור את מי הנהר בעברם. כשישובו, יחברו אליהם גם שרידי שני השבטים האחרים – או אז יראה להם האל נפלאות⁸².

"ארצרת" זו היא כנראה שיבוש לועזי של "ארץ אחרת"⁸³, אף שהשיבוש משקף נכון את רצון בעל הספר להפוך ארץ אחרת סתם למקום ספציפי שזהו שמו. כדברי בנית, "Arzareth is a stunning example of place making at work"⁸⁴. זיהוי זה יוצר קשר טקסטואלי בינו לסוף המשפט השני בקטע המצוטט⁸⁵. האם שני הפסוקים מתכוונים לאותו המקום? לא בטוח, אבל אם כן, נראה שהקטע "and he carried them over the waters, and so came they into another land" הוא סיכום הסיפור שמגיע אחר כך, בניגוד אולי לפשט הכתוב (המתורגם) המשייך את "he" למלך אשור. קריאה כזו מסירה קושי נוסף: מלך אשור נשא את השבטים מעל מים והניחם בארץ אחרת, אחר כך הם עברו את הפרת. בחזרתם הם עוברים את הפרת בלבד כשהמים השניים אינם מוזכרים. אם נקרא את הקטע כסיכום של הבא אחר כך, מים אלה הם הם הפרת.

נשים לב שהשבטים החוטאים חוזרים כאן בתשובה, ושוהים בצדקתם בארץ מרוחקת כדי שאיש לא יפריעם. נהר הפרת כשלעצמו כנראה לא מגן עליהם מפני מפריעים, הוא רק משוכה שעליהם לעבור כדי לצאת לדרך הארוכה אל ארצרת. האם נכון יהיה לומר שעשרת השבטים כלואים מאחוריו, גם אם מרצונם החופשי? לדעתי לא, מה שמעכב את בואם הוא הגאולה, בעוד ספק אם נהר פרת יכול להיתפס כנהר בלתי עביר, נראה שאופי הנס כאן דומה יותר לבקיעת הירדן על ידי יהושע, הפגנה של עצמת האל. מבחינת סיפור שבטים זה, נהר פרת מופיע כחיווי לכיוון הכללי של

⁸⁰ במקור הלטיני מופיעים דווקא תשעה שבטים, "haec sunt novem tribus", כנראה בלי הלוויים.

⁸¹ ראו דברים כט, כז; ירמיה כב, כו.

⁸² הספר נוקט כאן לשון הכתוב, מיכה ז, טו.

⁸³ 114 "Note on Arsareth", William Wright, בשם Schiller-Szinessy, ראו שם סקירה של הנוסחאות ושל

נסיונות זיהוי אחרים, כגון 'הר שרת' ו'ארץ ארט'.

⁸⁴ בנית שם, 63.

⁸⁵ בין האזכור של ארצרת בפסוק מה לפסוק מ.

הימצאם וכן כנהר שנעשו עליו ניסים אך כנראה לא כשומר ולא כסוהר⁸⁶. ואילו השבטים, מלבד היותם כאמור בעלי תשובה וצדיקים, מופיעים כמי שאינם חלק מהעולם המיושב אלא צפונים עד עת קץ במקום שהוא ספק גיאוגרפי ספק תיאולוגי⁸⁷, ואז הם עתידים לשוב – קשר הדוק נקשר בין גורלם לגאולה.

קשר זה נעשה מובהק יותר כשמסתכלים על ההקשר: אנו בחיזיון השישי, האחרון בספר, המספר על אדם העולה מן הים, שורף ברוח פיו המון הנקהל עליו למלחמה, וקורא אליו המון אחר, שליו. פיתרון החלום שניתן לעזרא הוא שהאדם הוא הגואל, ההמון הנקהל עליו הם גוג ומגוג⁸⁸, וההמון השליו, כאמור הם עשרת השבטים, שישבו מארצרת כאשר יקרא להם הגואל.

יוסף בן מתתיהו

אזכור אחר של השבטים בהקשר של נהר מופיע אצל יוסף בן מתתיהו ב"קדמוניות היהודים". כך הוא מספר על עזרא, שזה עתה קיבל ממלך פרס איגרת המעודדת עלייה ליהודה⁸⁹:

So he read the epistle at Babylon to those Jews that were there; but he kept the epistle itself, and sent a copy of it to all those of his own nation that were in Media. And when these Jews had understood what piety the king had towards God, and what kindness he had for Esdras, they were all greatly pleased; nay, many of them took their effects with them, and came to Babylon, as very desirous of going down to Jerusalem; but then the entire body of the people of Israel remained in that country; wherefore there are but two tribes in Asia and Europe subject to the Romans, while the ten tribes are beyond Euphrates till now, and are an immense multitude, and not to be estimated by numbers.

העולים היו רק חלק משבטי יהודה ובנימין⁹⁰ ומהלויים, שאר העם נשאר מעבר לפרת. כל זה ידוע לנו כבר מספר עזרא⁹¹, אך יוסף בפירושו כולל בהמון היהודי הגדול שמעבר לפרת גם את כל השבטים האחרים. אמנם החלוקה הדיכוטומית בין שני השבטים שכאן לעשרה השבטים ששם נראית סכמטית משהו, שהרי הוא עצמו כתב קודם לכן שרבים מבני יהודה, בנימין ולוי נשאו בבבל, אך נראה שעשרת השבטים מבחינתו הם חלק מהיישוב היהודי של ממלכת פרסיה שמעבר

⁸⁶ בנית (שם, 64) טוען משום מה שהנהר שנעשה בו הנס השני אינו פרת, ולכן מניח שהם גרים על ידו ממש.
⁸⁷ בנית (שם) מדגיש את האחרות האולטימטיבית של מקום זה, שחלה גם על השבטים. יש לציין שאחרות זו מופיעה גם במקורות יהודיים מאוחרים יותר, כפי שנראה בהמשך.

⁸⁸ מילים אלה לא מופיעות במקור, אבל מדובר בגויים שנאספים על ירושלים למלחמה אחרונה, ברוח יחזקאל ל-ח-ט.

⁸⁹ Jewish Antiquities, 11, 5, בתרגומו של Whiston.

⁹⁰ ראו גם Jewish Antiquities, 11, 1.

⁹¹ למשל עזרא א, ה-ו.

לפרת, והקשר אתם לא לגמרי אבד, אחרת לא היה יכול להציג אותם ואת היישוב היהודי של בבל ככריכה אחת.⁹²

מאידך, בדומה לחזון עזרא, גם הוא מציגם כזרים, אך לא זרים ליהודים אלא לקוראיו בעולם היווני-רומי, שכן הם נמצאים מחוץ לגבולותיו. בהצגתו את יהודי עבר הנהר בזרותם ובעצמתם אפשר לזהות את הנימה שבמשך דורות תהיה אהובה על היהודים בעניים: אי שם, בחלק הפחות מוכר של העולם, חיים יהודים רבים ועצומים שאינם משועבדים, ואולי להיפך, מטילים על הגויים את חתנתם. נהר הפרת משמש כאן גבול בין היהודים המשועבדים לבין היהודים האחרים.

חז"ל

כמה וכמה מדרשים מזכירים את נהר הסמבטיון בהקשר מיקומם של עשרת השבטים. בין הקדומים שבהם הוא מדרש בראשית רבה⁹³:

"ותקרא את שמו יוסף לאמר: יוסף ה' לי בן אחר". אחר לגלות. אמר ר' יהודה בן ר' סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים גלה שבט יהודה ובנימין. עשרת השבטים גלו לפניו מן נהר סמבטיון. שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות. ..."

המדרש מדגיש את אחרות מקום גלותם של בני יוסף, שם כולל לעשרת השבטים לפי השבטים המובילים שבהם. מקום גלותם, מעבר לסמבטיון, מופיע כאן כמקום מנוגד ל"כל הארצות". אף שאפשר להבין זאת כניגוד בין גולה מפוזרת לגולה מקובצת במקום אחד, תפישה כזאת, של גולה גדולה נוספת לצד הגולות הרבות המפוזרות, לא תסביר את נימת הניגוד החרפה שבמדרש. נראה אם כן, שהמקום שמעבר לסמבטיון הוא בדומה ל'ארצות' של חזון עזרא, מקום 'אחר', ספק גיאוגרפי ספק תיאולוגי. גם כאן תפיסת אחרות זו מניחה מתח משיחי: אם עשרת השבטים צפונים, הם צפונים עד עת קץ כלשהי, ואולי אף יש להם בה תפקיד מיוחד. המקור הוא לקוני, אך ייתכן שלכך מכוונים דבריו בסוף הקטע, הרואים ביוסף את שטנו של עשו ושלפיהם אין עשו נופל אלא בידי בני רחל. תפיסה כזו אמורה היתה לכאורה להשתלב עם תפיסתם כצדיקים, אך המדרש לא אומר דבר על חזרתם בתשובה, אדרבה בהמשך הקטע הוא מדבר בגנותם⁹⁴. גם טבעו של סמבטיון לא ברור מספיק, קשה לומר אם הוא שומר או סוהר וכן האם השבטים נמצאים לידו או, בדומה לפרת שבחזון עזרא, נדדו הרחק מאחוריו. מכל מקום ניתן לומר שהוא כנראה מסמן גבול בין "כל הארצות" לארץ האחרת שמאחוריו.

עוד מקור קדום שמזכיר את הסמבטיון בהקשר זה הוא התלמוד הירושלמי במסכת 'סנהדרין'⁹⁵:

"ר' ברכיה ור' חלבו בשם ר' שמואל בר נחמן, לשלוש גלויות גלו ישראל. אחד לפניו מנהר סנבטיון, ואחד לדפני של אנטוכיא ואחד שירד עליהם הענן וכיסה אותם. כשם שגלו לשלוש גלויות, כך גלו שבט ראובן וגד וחצי שבט מנשה לשלוש גלויות. מה טעמא, "בדרך אחותך הלכת ונתתי כוסה בידך".

⁹² עיון בתיאורי המשיחיות בכתבי יוסף עשוי לעזור להבין האם יכול היה להביע מעל במה זו את רעיון השבטים הצפונים עד עת קץ לו רצה בכך.

⁹³ פרשה עג, ה; עמ' פז במהדורת וילנא תרל"ח.

⁹⁴ "אחר". שעשה מעשה אחרים, כגון ירבעם בן נבט וחבריו".

⁹⁵ פרק י' הלכה ה'.

וכשהן חוזרין, הן חוזרין משלוש גלויות. מה טעמא, "לאמר לאסורים צאו" אלו שגלו לפנים מנהר סנבטיון, "לאשר בחשך הגלו" אלו שירד עליהם הענן וכיסה אותם, "ועל דרכים ירעו ובכל שפיים מרעיתם" אלו שגלו לדפנא של אנטוכיא

ישראל שמוזכרים כאן הם כנראה שבטי ממלכת ישראל, שכן אליהם חברו ובדרכיהם הלכו שבטי גד, ראובן וחצי שבט המנשה. לא ברור לאיזה צורך הופרדו כאן השבטים מלכתחילה⁹⁶, אך מקום גלותם של אלו ואלו אינו אחד אלא שלושה, כשהסמבטיון הוא רק אחד מהם. כאן שבטים גולי אשור לא הוקבלו לגולי בבל, שבטי יהודה ובנימין, אלא גלויות אשור הוקבלו זו לזו. מאידך, הבטחת הגאולה מופיעה כאן במפורש, בבוא יום הם יחזרו.

מתוך דרשת הגאולה אפשר ללמוד על מקומות הגלות. לגבי הסמבטיון, לא מובן עד כמה עמוק לפנים מהנהר הם נמצאים, אך מדברי הכתוב ברור שהם אסורים מאחוריו, לכן נראה שהארץ לפנים מהנהר היא 'אחרת'. גם אלה שכוסו על ידי הענן ונמצאים "בחשך" נמצאים במין מקום 'אחר'. אך אלה שגלו לדפני של אנטוכיא הם דווקא נמצאים "בכל דרכים" ו"על שפיים", מה שכנראה אומר שהם נשארו בתחומנו. ואכן, כפי שנוכחנו לעיל⁹⁷, אנטיוכיה היתה אז עיר בעלת אוכלוסיה יהודית-הלניסטית גדולה⁹⁸. בנוגע לדפני, כבר ר' מנשה בן ישראל⁹⁹ שמע שמדובר באותו פרבר פאר מערבי של אנטיוכיה שעל שמו כונתה "אנטיוכיה אשר על הדפני"¹⁰⁰. היה בו יישוב יהודי, שכן ידוע על בית כנסת שעמד שם, אך רוב יהודי העיר כנראה ישב ברובע המזרחי קראטאיון¹⁰¹. באי כוחה של היהדות היו מגיעים לדפני ופונים אל שלטונות רומי¹⁰². נראה שהמדרש מקשר משום מה בין דפני של אנטיוכיה ויהודיה לעשרת השבטים¹⁰³. אם כן, חלק מעשרת השבטים גלו למקומות 'אחרים', ואילו חלקם האחר דווקא למקומות מוחשיים בהחלט. גישה זו נראית כפשרה בין ההסתכלויות של 'חזון עזרא' ויוסף בן מתתיהו. ושוב, כמו במדרש רבה, למרות המתח המשיחי המפורש לא נאמר דבר על חזרתם של השבטים בתשובה. אך הסמבטיון מתפקד כאן כסוהר, ואולי אף כסמן הגבול של מקום גלותם ה'אחר'.

למדרש שלוש הגלויות כמה מופעים נוספים שהמשותף להם הוא נהר הסמבטיון, אחד מהם בפסיקתא רבתי¹⁰⁴, המתוארך באופן משוער למאה ה-6 או ה-7:

"...אחת גלתה לסמבטיון, ואחת גלתה לפנים מסמבטיון, ואחת גלתה לדפני של רבלתה ונבלעה שם ... ואילו שנבלעו ברבלתה הקב"ה עושה להן מחילים מחילים מלמטן והם מחלדין¹⁰⁵ בהם עד שהם באים תחת הר הזיתים שבירושלים, והקב"ה עומד עליו והוא נבקע להם עולים מתוכו ...".

⁹⁶ אף שגם במקרא ההודעה על גלותם באה בנפרד, ראו דברי הימים א, ה, כו.

⁹⁷ בהקשרם של דברי יוסף בן מתתיהו לגבי נהר השבת.

⁹⁸ דוד פלוסר, ערך 'אנטיוכיה', האנציקלופדיה העברית. לפי דבריו שם, מצב זה נמשך עד המאה ה-7 לספירה.

⁹⁹ "מקוה ישראל" פרק י, אות לב. בהסתמך על מלומדים שאינו נוקב בשמם, כותב: "ודפני הוא עיבורה של עיר

אנטיוכיא"

¹⁰⁰ Ἀντιόχεια ἢ ἐπὶ Δάφνην

¹⁰¹ פלוסר שם.

¹⁰² יוסף בן מתתיהו, Jewish Antiquities, XIII, 324

¹⁰³ הקישור תמוה, אולי יש לו זיקה לכך שמנהגי המקום (Dafnici mores) היו מפורסמים בעת העתיקה לרעה,

כפי שכותב פלוסר שם.

¹⁰⁴ פרשה לב ("ותאמר ציון"), סימן י; עמ' 256, מהדורת יוסטמן, ורשא תרע"ג.

¹⁰⁵ כנראה מלשון חולד ובמשמעות חפירת מחילות.

אם המופע שבירושלמי משאיר מקום לתהייה האם גלות הסמבטיון יושבת על גדתו ה'אחרת' או נמצאת הרחק מאחוריו, לפי הפסיקתא זה וזה נכון: גלות אחת יושבת על הסמבטיון ואחרת – לפניו ממנו¹⁰⁶. ההבדל הנוסף הוא ש"דפנו של רבלתה" מחליף את דפני של אנטיוכיה. גלות רבלתה הבלועה באדמה, שלעתיד לבוא עליה לחפור מחילות כמעשה חולד, בבירור הוצאה גם היא אל תחום האגדה.

האם אף המעבר מאנטיוכיה לרבלתה התנ"כית קשור לדחיקתה של הגלות השלישית לתחום האגדי, המפורשת בהמשך הדברים? לדעתי רבלתה היתה עבור חז"ל מקום ממשי. רבלתה, או בשמה הנכון רבלה, מופיעה בתנ"ך דווקא בהקשר של גלות בבל¹⁰⁷, לשם הביא נבוכדנצר קבוצה של שבויים בכירים והרגם, ושם שפט את מלך יהודה. זמן לא רב לפני כן שפט שם פרעה נכה מלך יהודה אחר¹⁰⁸. חז"ל אמנם לא יכלו להכיר את רבלה ההיסטורית, שאכן היתה מקום מושב המושל האשורי, כי זו כנראה חרבה בימי נבוכדנצר¹⁰⁹, אך הם קישרו את רבלה עם אנטיוכיה¹¹⁰. באופן מפתיע מצאתי לרבלה זיהוי אפשרי נוסף: עם זו שבארץ ישראל, המופיעה בחלוקת הארץ¹¹¹. בוסתנאי עודד¹¹² כותב: "התרגומים הארמים קובעים את רבלה בדפני שליד דן; ומעין זה בכמה כתבי יד של *Rebla contra fontem Daphnim*: Vulgata, רבלה אשר מול דפני". כוונתו לזיהוי המודרני של דן¹¹³, ולגביו כותב מגן ברושי¹¹⁴: "לדעת אבי-יונה נקרא המקום מן התקופה ההלניסטית ואילך אנטיוכיה, על שם אנטיוכוס השלישי. אבל אין בראיות שהביא משום הוכחה ודאית, ומכל מקום ברור מדברי אבסביוס שישב כאן במאה ה-4 לסה"נ יישוב בשם כפר דן". אם ייתכן שהשם אנטיוכיה נשאר על היישוב, הרי ש'מקורו של נחל דן של כפר דן' הוא 'דפני של אנטיוכיה' ומולה הרבלה. מאידך, מלבד ההסתייגות שכתב ברושי, מבחינת חז"ל נדרשה כנראה רבלתה ולא רבלה. כך או כך, כפי שכתבתי, לדעתי החלפת השמות בין אנטיוכיה לרבלה יכלה להתרחש בלא קשר ואולי אף קודם ללגנדרניזציה של הגלות השלישית.

¹⁰⁶ בלקט המדרשים המאוחר ילקוט שמעוני (ישעיה מט, רמז תס"ט) מובא מופע שטורח להבהיר זאת:

"...וכשם שיש מארץ ישראל לסמבטיון, כך יש מסמבטיון לשם"

¹⁰⁷ מלכים ב, כה, ו; שם כ; ירמיהו לט, ה; נב ט-י; שם כו. השם הוא כנראה רבלה ("וילך אתם על מלך בבל רבלתה...וימיתם ברבלה". מלכים ב, כה, כ) המופיע גם לגבי פרעה נכה (במלכים ב, כג), אך בירמיהו (נב, י), אולי בטעות, רבלתה ("וגם את כל שרי יהודה שחט ברבלתה").

¹⁰⁸ ראו הערה קודמת.

¹⁰⁹ Anton Jirku, *Durch Palästina*, 161

¹¹⁰ למשל תלמוד בבלי, סנהדרין צו, וראו פלוסר שם.

¹¹¹ במדבר לד, יא.

¹¹² ערך 'רבלה', הרבלה' באנציקלופדיה המקראית.

¹¹³ עם תל אל קאצ'י שעל מקורו של נחל דן בצפון החולה. ברושי, ערך 'ליש, לשם' באנציקלופדיה המקראית.

¹¹⁴ שם.

כפי שראינו, במקורות מהמאה הראשונה נהר המקושר לעשרת השבטים הוא נהר פרת, המשמש אצל יוסף כסמן גבול וב"חזון עזרא" כמקום הנס וכמצביע לכיוון הכללי של הימצאם, אך לא סוהר. בהתאם לכך, אצל הראשון לשבטים קיום ממשי ואצל השני – קיום 'אחר' ב"ארץ אחרת". כמו כן, ב"חזון עזרא" עשרת השבטים חזרו למוטב, בעוד יוסף לא התבטא בנושא. אצל חז"ל נהר השבטים נקרא סמבטיון ומשמש להם סוהר ואם הם אכן הרחק מאחוריו - גם כמצביע לכיוונם. אין אזכור של חזרת השבטים למוטב. בניגוד לפרת הסמבטיון הוא כנראה נהר 'אחר', שכן נהר אמיתי אינו יכול למלא תפקיד סוהר באופן שלם.

שאלה אחת שיש לשאול היא מדוע זיהוי נהר השבטים זו מנהר פרת לנהר הסמבטיון. האם התשובה קשורה לשינויים בתכונות הנהר? לכאורה כאשר אנו משווים את אוסף תכונות הנהר מהמאה הראשונה מול זה המאוחר יותר אנו מוצאים הבדל בסיסי אחד – הנהר עצמו הפך לסוהר, הוא לא מאפשר להם לחצות אותו ולחזור. תפקיד חדש זה נהר פרת לא היה מסוגל למלא, שכן חצייתו הייתה בהחלט אפשרית, גם אם לא היתה מעשה שבשגרה. אך תשובה כזו אינה מספקת, שכן ייתכן שזו לא הסיבה אלא התוצאה של העברת שם נהר השבטים מעל נהר פרת. לדעתי יש לחפש את התשובה בהבדלי התפוצה של מספרי סיפור נהר השבטים בין המאה הראשונה למאה השלישית ואילך. יהודי ארץ ישראל במאה הראשונה קיימו, בלי ספק, קשרים הדוקים עם הקהילות שמעבר לפרת – יהודי בבל או נציבין¹¹⁵. ובכל זאת אין הדבר דומה למצב בתקופת האמוראים, בה חלק גדול מתופסי התורה עצמם ישבו מעבר לנהר פרת. אפשר שלא היתה עוד משמעות למיקום עשרת השבטים "אי שם מעבר לנהר פרת", שכן עבר הנהר הפך ליכאן. אפשרויות התגובה היו להכיר בכך שעשרת השבטים הם 'כאן', או למקם אותם מעבר לנהר חדש. קיימות התבטאויות של אמוראי בבל בכיוון הראשון, דוגמת דבריו של רב יהודה "גוי שקידש בזמן הזה חוששין לקידושין שמא מעשרת השבטים הוא"¹¹⁶. מי שבחר בכיוון השני, למשל בראשית רבה¹¹⁷, אכן מצא לעצמו נהר חדש, הפעם היה גם הנהר עצמו 'אחר'. ראינו אף שיטה שלישית, זו של הירושלמי, שנקטה פשרה: שתיים מקבוצות הגולים של עשרת השבטים הן 'אחרות' ואחת ממשית.

נשים לב לפרט נוסף, המקורות החיצוניים לא מכילים שום מידע על נהר השבת, ומדרשי החז"ל על גלויות עשרת השבטים – גם הם לא¹¹⁸. אמנם, כפי שנשאל בחלק המסכם של העבודה, לא ברור כיצד הוצמד לנהר השבטים השם "סמבטיון", שמו של נהר השבת, אך לפי מה שקראנו בחלק הדן בנהר השבטים איננו יכולים לומר שסמבטיון משנה בכלשהו את אופן זרימתו בשבת.

¹¹⁵ ראו ישעיהו גפני, יהודי בבל, עמ' 25-20

¹¹⁶ תלמוד בבלי, יבמות טז; כפי שמוסבר שם, החשש הוא במקומות שמזוהים עם עשרת השבטים. מכאן שהיו להם זיהויים כאלה. אפשר גם לשים לב לפלגמטיות שבאזכור זה. כזכור, לא מצאנו אצל חז"ל סימנים לכך שעשרת השבטים חזרו למוטב, לכן אין להתפלא עליהם שאינם להוטים לבוא עם השבטים במגע. לגבי עצם אפשרות חזרתם ואם יש להם חלק לעולם הבא נחלקו תנאים, ראו ירושלמי סנהדרין (פרק י', הלכה א') ובתוספתא שם (סוף פרק יג).

¹¹⁷ יש לציין שלפי ההסבר שהובא כאן, לא מספיק ברור מדוע אנו פוגשים בנהר החדש בעיקר במדרשי ארץ ישראל.

¹¹⁸ אף כי יש לציין שאנטיוכיה המופיעה בסיפור שלוש גלויות כזיהוי הממשי למיקום עשרת השבטים קרובה באופן תמוה למקום התרחשות סיפורו של יוסף בן מתתיהו על נהר השבת. קרבה זו גרמה לקאהוט (שם), שהניח קשר בין נהר השבת אצל יוסף לשלוש הגלויות, להגיה ביוסף "דפניאי" במקום "רפניאי", למרות שעל פי המדרש גלות דפני היא גלות שונה מגלות סמבטיון.

אפשר אם כן לסכם ששני הנחלים שיוצרים יחד את הנהר המטאפורי של סיפור הסמבטיון הם הסיפורים העצמאיים של נהר השבת ונהר השבטים. כאשר קוראים את המקורות החיצוניים, אלה מדברים על נהר השבת בלבד ואלה על נהר השבטים בלבד. לא זו בלבד, אלא אף סיפורי הסמבטיון של חז"ל נראים על פניו כנפרדים, הסמבטיון של שבת אינו מתערב כביכול עם הסמבטיון של עשרת השבטים.

אך אמירה זו עדיין גוררת שאלה: אם כן, איך זה הוצמד לנהר השבטים השם "סמבטיון", שמו של נהר השבת?

שמואל יוסף פיין¹¹⁹ מציע שהתרחש כאן ערבוב, השם סמבטיון דמה בצלילו לשמו המיוון של נהר הָאָב הגדול. הוא זורם באזור חדיב, במקומות הקרובים לאלו המוזכרים בתנ"ך ובתלמוד כמקומות גלותם של השבטים. השם הגיע לחז"ל בגירסתו המיוונת כ-Zαβατος, ונשמע להם כמו השם המוכר 'סמבטיון', כך נעשו להם שני הנהרות לאחד. גם לוי הרצפלד¹²⁰ סמך ידיו על הסבר זה. לא מצאתי התייחסות חדשה יותר לשאלה זו מבחינה לשונית, אך הָאָב הגדול הוא נהר ממשי בהחלט, הנמצא בתחומם של יושבי בבל, ולכן קשה להשלים בינו לבין הנהר ה'אחר' שחז"ל מדברים עליו. מאידך איחוד זה של שמות יכול היה להיווצר בארץ ישראל, שעבור יושביה היה זה שם של נהר שבטים רחוק שאינו חלק מעולמם. אם בשלב כלשהו בהיסטוריה מספרי סיפור הסמבטיון אכן מצאו את עצמם ליד הָאָב הגדול, כבר לא ניסו למצוא את השבטים מאחוריו, שהרי שם נהר השבטים מבחינתם היה ונשאר 'סמבטיון'. מכל מקום, לדעתי אין צורך בהנחתו של פיין שנהר השבטים בשם דומה לסמבטיון היה כלל קיים.

בניית מציע הסבר המבוסס על הקשר התיאורטי בין נהר השבת לאל סטורן שהוצע במחקר¹²¹. הוא מציע שחז"ל קשרו קשר אסוציאטיבי בין סטורן שבוולע את ילדיו לשבטים שנבלעו¹²², נאבדו מן העולם המיושב, ובין כוכבו של סטורן, שבתאי, שמסלולו הוא הגדול ביותר ומקיף את קצות הארץ לבין השבטים שנמצאים שם¹²³. לדעתי קשה לקבל שלחז"ל היו אסוציאציות כלשהן שקשורות למיתולוגיה רומית.

לדעתי תוסבר שאלה זו אם ניזכר במסקנותינו מניתוח שני הסיפורים. גם נהר השבת וגם נהר השבטים, כל אחד מסיבותיו שלו, הפכו בשלב החז"לי לנהרות אגדיים שאין להם מיקום מדויק, השלב הצפוי הבא היה הזיהוי ביניהם שלא איחר לבוא.

לסיים, עלינו להתייחס לנושא נוסף. ראינו שבמדרשי חז"ל הדבר היחיד שמחבר בין סיפורי נהר השבת ונהר השבטים הוא שמם המשותף "סמבטיון". האם מבחינת חז"ל היתה זו סמיכות סיפורים בלבד או היתוך סיפורים? האם היו אלה שני סיפורים שונים וזרים תחת אותו שם או שמא, לכל הפחות בדמיונם של המספרים החז"ליים, עשרת השבטים גלו לפניו מנהר שזועף בחול ונח בשבת?

¹¹⁹ שם.

¹²⁰ Herzfeld, Geschichte, 366; 445

¹²¹ צוין לעיל במקומו.

¹²² השוה הושע ח, ח.

¹²³

ובכן, עינינו הרואות שהיתוך כזה לא השאיר עקבות שבכתב, לכאורה רגליים לדבר שאף לא היה. היעדר זה בולט במיוחד בהשוואה לתרכובת העשירה שהתיך מהם מאוחר יותר אלדד הדני. מאידך, האם ייתכן שההיתוך כלל לא היה? אם כן איזו משמעות נתנו חז"ל לעובדה שהם מכנים את שני הנהרות באותו שם? לדעתי מה שגרם לאלדד לעשות את ההיתוך הוא מה שקיים אצלו ונעדר אצל חז"ל: ניסיון לדמיין את החיים ה'אחרים' של האנשים בארץ ה'אחרת', להבין מדוע אינם עוברים, עד כמה אפשר לאנשים מבחוץ להתקרב אליהם ואפילו לתאר את הסדר החברתי שלהם. אמנם בהבנתם של חז"ל שני הנהרות הם אותו הנהר, אך הבנה זו ריקה מתוכן, כי הם מתארים את השבטים בדרכם לשם או חזרה ולא במצבם ה'אחר' מעבר לנהר ה'אחר'. כך למרות ההבנה הפורמלית שהנהר הוא אותו הנהר, נשארו חז"ל, פחות או יותר בתחום הסיפורים הקיימים, ומבחינת אלה אין לנהר השבטים סיבה לשבות בשבת שהרי זה ייתן לאסיריו פתח מילוט, ואין לנהר השבת סיבה להחביא שבטים כלשהם מאחוריו.

אין ספק ששני יובלים נפרדים מזינים את נהר הסמבטיון, סיפור הסמבטיון התגבש מסיפור נהר השבת וסיפור נהר השבטים שלא היו קשורים זה לזה. באופן מפתיע, גם המקטע הראשון של הנהר המורכב ממדרשי הסמבטיון הקדומים, משמר תכונה זו, אלו שעוסקים בשבת אינם עוסקים בשבטים ולהיפך. ההסבר שהצענו הוא שחז"ל נשאר עם סיפורים חסרי אינטגרציה, כי אף שהסכימו להלכה שמדובר באותו הנהר, לא ניסו לדמין את אסיריו ה'אחרים' כאנשים חיים כפי שעשה אלדד אחריהם.

המקורות לסיפור נהר השבת הם יוסף בן מתתיהו ופליניוס מהמאה הראשונה שתיאוריהם הפוכים זה מזה בכול – בפרוט, בדיוק, בנקיטת שם, בנתינת מיקום. בשביל יוסף זהו נהר מסוים בסוריה שזורם בשבת ובשביל פליניוס רסיס אגדה – נהר כלשהו אי שם ביהודה שמתייבש בשבת. לגבי סיפורו של יוסף העלינו, בלשון 'אולי', השערה שמא היה כאן סיפור התגלות יהודי-הלניסטי, מעשה טיטוס ונהר השבת, שיוסף מנסה לטשטש אותו ולהכניסו לרצף היסטורי. השערנו לגבי הקשר בין הדברים היא שאותו מעיין מקומי התפרסם לשעתו כנהר השבת ברגע המפגש עם טיטוס. אחר שנוצרה האגדה הקשר עם התופעה האמיתית ניתק והוא חזר לאלמוניותו, למרות מאמציו של יוסף. האגדה תיקנה את עצמה: הן לעג השבת הרומי והן מדרשי חז"ל המאוחרים יותר יצאו נשכרים מנהר שדווקא מתבטל בשבת.

לגבי סיפור נהר השבטים, ראינו ששני המקורות מהמאה הראשונה, 'חזון עזרא' ויוסף בן מתתיהו, מציגים את השבטים כזרים, הראשון כ'אחרים' שנמצאים בגלות מרצון ב'ארץ אחרת' ושנעשו להם ניסים על הפרת, השני כאחרים עבור הרומאים, שכן הפרת הוא גבול יישוב יהודי המזרח שאינם בשליטת רומי. במדרשי חז"ל הסמבטיון מחליף את הפרת, אך מופיעה בהם התפיסה לפיה הסמבטיון הוא סוהר השבטים. בנוסף ובניגוד ל'חזון עזרא', לא נאמר שהשבטים חזרו בתשובה. חלק מהמדרשים ממקם את כל השבטים מעבר לסמבטיון, חלקם מפצל את השבטים לשלוש גליות, שאחת מהן היא כנראה ממשית, לפחות בגרסה המוקדמת של הסיפור.

יחד עם הזאת זיהוי נהר השבטים מנהר פרת לסמבטיון נוסף לנהר תפקיד הסוהר, שכן פרת ככל נהר ממשי לא יכול היה למלא תפקיד זה בשלמות. אך את הסיבה להזאת זיהוי הנהר יש לדעת לראות בכך שעבור חלק גדול ממספרי הסיפור המיקום "מעבר לנהר פרת" לא היה עוד 'שם' אלא 'כאן'. היו בין חז"ל שאכן הכירו בכך שבני השבטים האבודים הם מסביבם, ואחרים יצרו נהר חדש, הפעם אגדי, ומיקמו אותם מאחוריו.

Bentwich, Norman, "The Graeco-Roman View of Jews and Judaism in the Second Century" in *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1933), pp. 337-348

Cohen, Shaye J.D., Alexander and Judas According to Josephus in *AJS Review* 78, 1982-1983, pp. 41-67

Cohen, Shaye J.D. *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development As a Historian*, 1979

Ben-Dor Benite, Zvi. *The Ten Lost Tribes : A World History: A World History*, Oxford University Press, 2009

Friedlaender, Israel. "The Jews of Arabia and the Rechabites" in *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 1, No. 2 (Oct., 1910), pp. 252-257.

Heggen, Richard J. *Underground Rivers*, Reader's Digest edition, 1992

Herzfeld, Levi. *Geschichte des Volkes Israel von der Zerstörung des Ersten Tempels bis zur Einsetzung des Makkabäers Schimon zum Hohen Priester Und Fürsten*, Leipzig, 1870

Jirku, Anton. "Durch Palästina und Syrien" in *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 1930, 53, pp. 136-166.

Loewenthal, Elena, "La storia del fiume Sambation: alcune note sulla tradizione ebraica antica e medievale" in *Bibliche und judaistische Studien* (1990) 651-663.

Michael, Hugh J. "The Jewish Sabbath in the Latin Classical Writers" in *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, vol. 40, No. 2 (Jan., 1924), pp. 117-124

Stein Kokin, Daniel. "Toward the Source of the Sambatyon: Shabbat Discourse and the Origins of the Sabbatical River Legend" in *AJS Review*, (2013) 37, 1-28

Plinius Gaius Secundus (Pliny the Elder). *The Natural History*, translated by H. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz, Harvard University Press, Massachusetts, 1949-54.

Perry, Micha. "The Imaginary War Between Prester John and Eldad the Danite and Its Real Implications," *Viator* 41 (2010): 1-23

Potts, Daniel T. ed. *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Wiley-Blackwell, 2012

Robinson, Edward. *Physical Geography of the Holy Land*, John Murray, London 1865

Robinson, Edward. *Later Biblical Researchers in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Year 1852*, John Murray, London 1856

Thomson McClure, William. *The Land and the Book; or, Biblical illustrations drawn from the manners and customs, the scenes and scenery, of the Holy Land*, Harper, New York, 1860

Veltri, Giuseppe. "'The East' in the Story of the Lost Tribes: Creation of geographical and political Utopias", in *Creation and Re-Creation in Jewish Thought*, ed. Peter Schäfer, Rachel Elijor, Tübingen: Mohr, 2005: 249-269.

Wright, William A. "Note on the 'Arzareth' of 4 Esdr. xiii. 45" in *Journal of Philology* 1871 3, 113-114.

- אבני, צבי. הסמבטיון – גלגול מסורות, מדעי היהדות, תשנ"ז (1997), 37, עמ' 147-159.
- אחיטוב, שמואל. ערך 'שבת' באנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1976
- בן מתתיהו, יוסף. "תולדות מלחמת היהודים ברומאים", תרגום לעברית על ידי ליוה אולמן, כרמל, 2009.
- ברושי, מגן. ערך 'ליש, לשם' באנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1962
- גפני, ישעיהו. יהודי בבל בתקופת התלמוד: חיי החברה והרוח, מרכז זלמן שז"ר, 1991
- דן, יוסף. הסיפור העברי בימי הביניים, כתר, 1974.
- ורסס, שמואל. "האגדות על עשרת השבטים והסמבטיון ודרכי קליטתן בספרותנו החדשה" בתוך מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ט (תשמו) 66-38.
- ליכט, יעקב שלום. ערך 'עזרא, ס' עזרא הרביעי, חזון עזרא' באנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1971
- מלכיאל, דוד. "הסמבטיון ועשרת השבטים בספר פחד יצחק" בתוך פעמים (תשס"ג) 94-95, עמ' 159-180.
- עודד, בוסתנאי. ערך 'רבלה, הרבלה' באנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1976
- פין, שמואל יוסף. "אמרי בינה. חקירה בדבר הנהר 'סבטיון' או 'סמבטיון' או 'סנבטיון'" בתוך *פרחי צפון: קבוצת דברי תורה וחכמה מליצה ושיר, חוברת 2, עמ' 133-137. וילנה, 1844*
- פלוסר, דוד. ערך 'אנטיוכיה' באנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות, 1968.
- קאהוט, חנוך יהודה. ערך 'סבטיון', "ערוך השלם", ניו-יורק, 1890
- רגיו, יצחק שמואל (יש"ר). "בכורי העתים", וינה תקפ"ח (1827), 8, עמ' 49-55.